

İnsan Hakları Düşüncesinin Işığında İnsan Hakları Belgeleri

İoanna Kuçuradi

Yüzyılımızın* belki de en önemli başarısı, insan hakları düşünce s i n i ö n p l a n a getirmesi olacak. Ve belki de Yirminci Yüzyıl insanlığının en anlamlı çabası, "evrensel" geçerliliği olması beklenen bu tür hakları, Birleşmiş Milletler aracılığıyla bildireler, sözleşmeler ve bu gibi belgelerle saptamaya çalışması olacak.

Bu değerli normatif belgelerin, insan haklarının birçok ülkede ve dünya düzeyinde korunmasına ne kadar az etkisi olduğuna ilişkin örnekler vermem gerekmiyor burada. Televizyonda hergün seyrettiğimiz haberler böyle örneklerle dolu. Bu konudaki eksikliklerimiz, yetersizliklerimiz acaba nelerdir?

Şu anda, siyaset dünyasındaki ikiyüzlü tutumlardan kaynaklanan çıkmazları bir yana bırakalım. Bu ikiyüzlü tutumların yanında, insan haklarını içtenlikle korumayı isteyenlerin de olduğunu kabul edelim ve insan haklarını korumada girdiğimiz bazı somut çıkmazları gözönünde bulundurarak insan hakları belgelerine bir gözatalım. Bunlar göz önünde bulundurularak bakıldığında, bu belgelerin insan haklarının çiğnemelerini engellemede ve çiğnemeleri gidermede etkilerinin sınırlı olmasında, bu belgelerin k e n d i - l e r i n i n de önemli bir payı olduğu görülüyor: bu belgeler, çoğu zaman iyi ve içtenlikli bir niyetle oluşturulmuş olsalar da, insan haklarının ne olduğunun b i l g i s i y l e ve bu haklarla ilgili olan özgürlük(ler), kültür(ler), gelişme/kalkınma, barış vb. gibi başka kavramların b i l g i s i y l e oluşturulmuş görünmüyorlar. Başka bir deyişle, bu belgelerde bazı kavramsal karıştırmalar göze çarpıyor. Bu belgelerin birçok maddesi çeşitli devletlerin anayasalarına olduğu gibi aktarıldığı için, bu karıştırmalar anayasalara da yansıyor, yaşamayı olduğu kadar yasaların uygulanmasını da etkiliyor ve oldukça sık, bu belgeleri oluşturmanın niyetlerine ters düşen kararlara ve eylemlere götürüyor. Bu eylemler kendi istenmeyen olgularını yaratıyor; bu olguları teşhis etmek, dolayısıyla onları oluşturan eylem ve kararların insan hakları belgelerini oluşturma niyetine aykırılıklarını görmek ise zaman alıyor.

İşte bu karıştırmalardan bazıları: temel kişi haklarını grup haklarıyla (ve bu arada "halkların hakları" denen haklarla) karıştırmak; temel kişi haklarını yurttaşlık haklarıyla karıştırmak (yani bir insan olarak kişinin haklarını, devletlerin yurttaşlarına "tanıdıkları"

* Yirminci Yüzyılın

haklarla, farklı ülkelerde sınırları farklı çizilmesi söz konusu olan sosyal, ekonomik ve siyasal haklarla karıştırma); temel kişi haklarını "temel özgürlükler" denen ve kişinin herhangi bir şeyi yapmada engellenmemesi anlamında kullanılan "özgürlükler"le karıştırma; temel kişi haklarını emplikasyonlarıyla —farklı zamansal-mekânsal koşullarda farklı olan gerektirdikleriyle— karıştırma; temel kişi haklarını kişilerin özelemleriyle karıştırma vb. Bunları felsefi bir dille söylersek: bu belgelere normlara ilişkin epistemolojik bilgiyle bakıldığında, farklı türden normlar arasında karıştırmalar ve haklar ile özgürlüklerin taşıyıcılarına ilişkin karıştırmalar görüyoruz.

Bu karıştırmalar insan haklarının sayısında bugün gördüğümüz enflasyona götürmüş bulunuyor (ki buna kimileri "insan hakları kuşakları" adını veriyor); insan hakları belgelerinin çelişkiler taşıdıklarını görmemizi, yani onlarda birbirinin korunmasını engelleyen "insan hakları" bulunduğunu görmemizi engelliyor; bunlar da eylemde kendi istenmeyen olgularını yaratan zikzaklar çizmemize yol açıyor.

Bunlardan başka, bu karıştırmalardan dolayı, bazı temel hakların başka türden normlar adına kısıtlandığını, kimi temel olmayan hakların da temel hak sayılarak sınırlandırılmadığını görüyoruz; bu da insan hakları adına kimi çıkarları koruma girişimlerini kolaylaştırıyor.

Pozitif hukukun temelini oluşturması gereken bu uluslararası belgeler, İkinci Dünya Savaşından sonra insanlığı onları oluşturmaya ve "adaletin temeli" olarak geçerli kılmaya götüren niyetlere / amaçlara daha uygun hale getirilemez mi? Getirilebileceğini düşünüyorsak, bu nasıl gerçekleştirilebilir? Bu soruya cevap verebilmek için, herşeyden önce ana insan hakları belgelerinin temelindeki anlayışları açıkça görmemiz gerekiyor.

İnsan Hakları Belgelerinin Temellerindeki İnsan Hakları Anlayışları

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinin (1948) temelinde bulunan insan hakları anlayışı nedir? Ve bu anlayışın temelindeki insan görüşü ne? 1953-1954te oluşturulan, 1966da kabul edilen ve 1977de yürürlüğe giren iki *Sözleşmenin* temelindeki anlayışlar nedir? Ve ondan sonra kaleme alınan birçok belgenin —örneğin *Gelişme/Kalkınma Hakkı Bildirgesinin* (1986) temelindeki anlayışlar ne?

Bu tür soruları cevaplandırmak ve bu belgelerin temelindeki anlayışların farkını göstermek, belki de, uluslararası topluluğun bunları kaleme alırken, özelemler ötesinde ana amaçlarını —bunlarla neyi gerçekleştirmek istediğini— bulmamıza, böylece de bilgisel olarak temellendirilebilir bir insan hakları kavramı veya insan hakları ölçütü oluşturmamıza yardımcı olabilir.

a) Bu amaçları arayabileceğimiz en uygun belgenin, ilk oluşturulan belge —yani *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi*— olduğu görünüyor. Herşeyden önce etik bir belge olan bu *Bildirge*, elimizdeki belgeler arasında en iyi oluşturulmuş belge olsa gerek —bugünkü dil felsefesinin bir terimiyle söylersek, bu belge, uluslararası topluluğun en büyük dikkatle gerçekleştirdiği söz edimidir.

Evrensel Bildirgede insan hakları, insan türüne ait kişilerin muamele görmesi ile ilişkin ilkeler ya da talepler olarak karşımıza çıkıyor. *Bildirgenin* 26 maddesinde bu tür ilkeler ve bu ilkelerin bazı emplikasyonları —yüzyılımızın ortalarında dünyanın koşullarında (kimi zaman Batının perspektifinden bakılan koşullarında) bazı gerektirdikleri— dile getirilmek isteniyor.

Bu *Bildirgede* insanlara böyle bir muameleyi göstermeyi gerektiren temel kabul "bütün insanların özgür (?) ve onur (?) ve haklar (?) bakımından eşit doğdukları" kabulüdür: eşittirler, çünkü akıl (?) ve vicdan (?)la donatılmışlardır. Aynı nedenden dolayı —yani akıl ve vicdanla donatılmış olduklarından dolayı— bütün insanlar "birbirine kardeşçe davranmalıdırlar"; çünkü "insan haklarının gözardı edilmesi ve önemsiz görülmesi insanlığın vicdanında infial uyandıran barbarca eylemlere götürmüştür" ve çünkü "korku ve yoksunluğun olmadığı, insanların ifade ve inanç özgürlüğüne sahip olduğu bir dünya, sıradan insanların en yüksek özlemi olarak ilân edilmiştir" vb.

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesini kaleme almakla amaçlanan, bazı etik ilkeleri saptamaktır: insan türünün, onu diğer varlıklardan ayıran belirli özellikleri olduğu için (ki burada bu özelliklerin "akla" ve "vicdan"a sahip olma olduğu farzediliyor), insanların nasıl muamele görmeleri gerektiğine ilişkin bazı genel (ya da "evrensel") ilkeleri.

İnsanların muamele görmelerine ilişkin talepler getiren bu ilkeleri ortaya koymanın amacı, kişilerin insansal olanaklarını ve bu arada etik olanaklarını da geliştirebilmeleri için —yani insan "onuru"nu oluşturan, insan türünün tarihteki başarılarını, nimetlerinden ancak bazılarımızın yararlandığı başarıları ortaya koymuş etkinlikleri gerçekleştirebilmeleri için— gerekli olduğu düşünülen genel koşulları dile getirmektir.

Ancak, kişilere böyle muamele edecek olan kimdir? *Evrensel Bildirgede* bunun cevabı dolaylı olarak bulunuyor: bunu yapacak olan kişilerdir: "insanlık ailesinin bütün üyelerinde bulunan (yapısında bulunan) onuru" bilen kişiler ve *Bildirgenin* Önsözünde sözü edilen, "barbarca eylemlerin" bir daha olmasını istemeyen, korku ve yoksunluktan kurtulmuş bir dünyayı özleyen kişiler. Ama "benden sonra tufan" diyenler varsa, ne olacak? İnsan haklarını değil, yalnızca kendileri haklarını korumaya çalışanlar, örneğin kendilerine yapılan haksızlığı haksızlık yaparak gidermeye çalışanlar ne olacak?

Evrensel Bildirgede insan hakları edilgin olarak, yani kişilerin görmesi gereken muamele ilkeleri olarak dile getirilmiş olsa da, onların aynı zamanda eylem ilkeleri oldukları da düşünülüyor —insan kimliklerinin bilgisine ve bu bilginin gerektirdiklerini gerçekleştirme istemesine sahip olan insanlar için eylem ilkeleri. Temele alınan düşünce şu: insanlar başka insanlara böyle muamele etmeli ki, insanlar bazı insansal olanaklarını geliştirebilsinler, dolayısıyla bazıları, "insan onuru"nu oluşturan insansal etkinlikleri gerçekleştirebilsinler.

b) *Sözleşmelerdeki* insan hakları anlayışı, biraz önce sözünü ettiğimden farklıdır, ama onu tamamlayıcı niteliktedir. Orada insan hakları, toplumsal düzenleme için temel ilkeler olarak, toplumsal ilişkilerin belirli bir biçimde kurulmasına ilişkin talepler olarak görülüyor. Yani *Sözleşmelerde* "devletlerin hukuksal

ve aynı zamanda ahlâksal yükümlülükleri" ^{**} ya da her türlü hukuk normlarının türetilmesi için ilkeler dile getirilmeye çalışıyor, öyle ki kişiler başka kişiler tarafından —devlet ve kamu görevlileri tarafından da—, eylem ilkeleri olarak insan haklarının talep ettiği şekilde muamele görebilsin.

Bu Sözleşmeleri imzalamış olan devletler, insan hakları olarak kabul edilen bazı hakları resmen "tanımış" oluyor ve yurttaşlarına ve birbirlerine, bu hakların geliştirilmesi için "önlemler alma" sözünü vermiş bulunuyor. Aslında yapmaya söz verdikleri (yani Sözleşmelerin imzalandığı anda iktidarda olanların, içtenlikle veya içtenliksiz söz verdikleri) şey, özel türden normlarla —orada insan hakları olduğu kabul edilen normlarla— belirlenen bir düzen kurmaktır; yani yasaları başka türden normlara (empirik-kültürel v.b. normlara) göre değil, insan hakları ilkelerine uygun oluşturmayı söz veriyorlar, ama yine de bu normları Sözleşmelerde çizilen sınırlar çerçevesi içinde oluşturmaya söz veriyorlar.

Böylece bu Sözleşmelerde insan haklarının bir yandan yasama için özel nitelikte normlar, yani anayasalardaki normların ve sırasıyla diğer bütün daha dar kapsamlı normların türetilmesi ve belirli durumlara uygulanacağı normlar olduğu görülüyor; ama diğer yandan bu aynı haklar, kısıtlanamayacak kadar, yani başka normlar ve amaçlar adına yasayla bir yana bırakılamayacak kadar temel normlar olarak görülüyor.

Sivil ve Siyasal Haklar Sözleşmesinde altı-yedi madde, "ayrıcalıklı" bir statüde görülüyor. "Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü"ne ilişkin 18. maddede dile getirilen ilke, böyle bir ayrıcalığı olan —özel hal durumlarında da askıya alınamayacak— bir hak; "kanaat özgürlüğü"ne sahip olma" ve "ifade özgürlüğü"ne ilişkin 19. madde ise askıya alınabilecek bir hak.

Bu Sözleşmenin 19. maddesinin 18. maddesiyle bir karşılaştırılması, görmemizi sağlayabilecek başka şeyler yanında, daha önce sözünü ettiğim karıştırmayı açıklıkla görmemizi sağlayabilir ve bu değerli uluslararası belgelerin kusurlarına bir örnek olabilir. 19. maddede şöyle deniyor: "1. Herkes, hiçkimsenin karışamayacağı kanaatler taşıma hakkına sahip olmalı. 2. Herkesin ifade özgürlüğü hakkı olmalı; bu hak her türlü fikir ve bilgiyi arama, alma ve verme özgürlüğünü kapsamalı ...". Bu hakların kullanılması, gerektiğinde, yasayla (hukukla) bazı kısıtlamalara tabi tutulabilir. Bu madde "kamuya ilgili acil durumlarda" askıya alınabilecek bir maddedir; oysa 18. madde askıya alınabilecek bir madde değildir ve şöyle der: "Herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğü olmalı. Bu hak ... kişinin dinini veya inancını ... pratikle ve öğretmeyle ... gösterme ... özgürlüğünü de kapsamalı". Şimdi, ilk in şu soruyu soruyorum: ifadesi geçici olarak yasaklanabilecek bir 'kanaat' nedir? Yasaklanamayacak olan 'düşünce'den farkı nedir? Ve her ikisinin bilgiden farkı nedir? İkinci olarak: 19. maddede anlatılan —ve bir özgürlük olduğu farzedilen— hakkın kullanılması, gerektiğinde, başka şeyler arasında "kamu ahlâkı"nın korunması için kısıtlanabilir. Acaba, "kamu ahlâkı" nedir? Ve bir yerde yaygın olan ahlâk —: bir ülkede ya da karar verenlerde yaygın olan "iyi"ye "kötü"ye ilişkin anlayışlar— insan haklarına zarar veren öğeler taşıyorsa (birçok ülkede olduğu gibi), ne olacak? O takdirde, "kamu ahlâkı"nı korumak için bir insan hakkını yasayla kısıtlamak ne anlama gelir? Böyle bir şey, insan haklarından daha dar kapsamlı bir normlar türüne

^{**} The International Bill of Human Rights, Fact Sheet No. 2 (printed in Switzerland in April 1988, reprinted at United Nations in Geneva, May 1992) de kullanılan ifade.

öncelik vermek anlamına gelmez mi? Bu değişken normları "evrensel" olan insan hakları ilkelerinden daha önemli saymak anlamına gelmez mi?

Ayrıca, özel durumlarda askıya alınmayacak olan 18. maddede şöyle deniyor: "Dini ni ya da inancını [tapınma ... ve öğrenmeyle] belli etme, ancak başkalarının temel haklarını ve özgürlüklerini korumak için yasayla belirlenen kısıtlamalara tabi olabilir. Bu 'başkaları' acaba, ana-babalarının isteğiyle bir dinin öğretildiği çocukları da kapsıyor mu? Ve bir dinde, insan haklarına zarar veren öğeler varsa, ne olacak?

"Kanaat ve ifade özgürlüğü" ile "din ve vicdan özgürlüğü"ne ve bunları askıya alma koşullarına farklı yaklaşımlar, bu hakların bilgisine değil, büyük bir olasılıkla "ahlâk"ın ve "din"in muhakkak "iyi şeyler" olduğu kabulüne veya değer yargısına dayalıdır.

Bu karıştırma, çeşitli ülkelerde iktidarda olanlara grup çıkarlarını korumak için insan haklarını kısıtlama ve yurttaşların insan haklarına zarar veren kimi "hakları" —hatta bu "haklar"dan yararlanacağı farzedilen yurttaşların temel haklarına zarar veren kimi "hakları"— tanıyan yasalar getirme yolunu açık tutuyor. Diğer yandan, birçok devlette, bazı kişi ve grupların, arzu ettikleri kimi serbestlikleri —bunları isteyenlerin de insan haklarına zarar veren kimi serbestlikleri— kısıtladığı için devleti insan hakları ihlâliyle suçlamayı olanaklı kılıyor; aynı zamanda da, araştırmaları egemen bir tabuyu sarsıyor diye kimi kişilerin "kamu düzeni"ni koruma adına hapse atılmasına neden oluyor.

c) *Gelişme Hakkı Bildirgesinin* (1986) temelindeki insan hakları anlayışı hem *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinin*kinden hem de *Sözleşmelerin*kinden farklıdır. Bu anlayışta iki olumlu değer yargısının biraraya getirildiğini gösteriyor: insan haklarıyla ilgili olanla değer yargısı ile "gelişme"ye ilişkin olumlu değer yargısını.

Bu *Bildirgeye* göre (Madde 1) "gelişme" hem kişilerin hem de kolektivitelerin "devredilmez, vazgeçilmez bir insan hakkı"dır. Orada bu "gelişme hakkı", "her insanın ve bütün halkların (bir halk nedir acaba?) ... ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal gelişmeye katılma, katkıda bulunma ve onlardan yararlanma hakkı" şeklinde anlaşıyor; bu "gelişme" de "bütün insan haklarının tam gerçekleşmesinin önkoşulu" (yani aynı zamanda kendi kendisinin de önkoşulu!) olduğu söyleniyor.

Ne var ki, bu *Bildirgeyi* kaleme alanların getirmek istedikleri talep, niyetlerine bakılarak dile getirilirse, şu olsa gerek: bir ülkede ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal gelişme insan haklarının tam gerçekleşmesinin önkoşuludur; her insan ve bütün halklar, dünyadaki ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal gelişmeye katılma, katkıda bulunma ve ondan yararlanma hakkına sahiptirler. Şimdi bir insan hakkı olarak 'gelişme' ile 'ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal gelişme' bağlamındaki 'gelişme' aynı anlamda bir gelişme midir? Ekonomik, toplumsal, siyasal gelişme, bir durumu mu, yoksa bir durumu ortaya çıkaracak bir süreci mi dile getiriyor? Bu ve bu gibi başka sorularla bu *Bildirgeye* baktığımızda, onda birçok kavramsal karışımlar görüyoruz.

Kolayca birbirine ters düşen amaçlar için kullanılabilecek olan bu *Bildirge*, bugün insan haklarıyla ilgili yaygın jargonla oluşturulmuş bir belgedir ve insan hakları kavramındaki kargaşayı yansıtan tipik bir örnektir: insan haklarının korunmasından beklenen ya da arzulanan sonucun kendisi bir insan hakkı olarak sunuluyor.

Bir örnek daha: Bu *Bildirgenin* 5. maddesine göre "Devletler millî egemenliğe, millî birliğe ve ülke bütünlüğüne karşı tehditleri, savaş tehditlerini ve halkların kendi kaderle-

rini belirleme hakkının tanınmasını reddetmeyi ortadan kaldırmak için kararlı önlemler alacaklar". Peki, eğer bir "halk" kendi kaderini belirleme hakkını kullanarak bir devlette ya da devletlerde bağımsız bir devlet kurmaya karar verirse ne olacak? Bu, 5. maddede sözü edilen bir ülkenin bütünlüğüne karşı bir tehdit değil midir? Böylece şu soru ortaya çıkıyor: grup hakları ya da kollektif haklar, temel insan hakları mıdır? Yoksa, belirli gerçeklik koşullarında temel hakların gerektirdikleri mi? Açıklığa kavuşturulması gereken bir kavram da "halkların hakları" ya da "kollektif haklar" kavramıdır.

Geleceğe Bakarken

Şimdi, eğer bu tür belgeler oluşturma'nın asıl amacı (*Evrensel Bildirgeden* ve *Sözleşmelerden* anlaşıldığı gibi) özel nitelikte bir toplumsal düzenlemenin (bir "düzen"in) temel ilkelerini ortaya koymaksa; yani kişilerin bazı insansal olanaklarını —herbiri yapabildiği ölçüde insansal etkinlikleri— gerçekleştirebilecek şekilde muamele görmesini olanaklı kılan bir düzenin ilkelerini ortaya koymaksa; başka bir deyişle eğer insan hakları tür olarak insanın bazı olanaklarının gerçekleştirilebilirliği ve geliştirilebilirliği için gerekli sayılan bazı koşulların sürekli yaratılmasını talep ediyorsa, bu belgeler amaçlarına daha uygun hale nasıl getirilebilir? Bugün insan haklarıyla ilgili olarak gündeme getirilmesi ve tartışılması gereken ana birkaç sorudan biri de bu olsa gerek.

Evrensel Bildirgenin ilânından 50 yıl sonra, dünyada birçok alanda köklü bazı değişmelerin çok hızlı gerçekleştiği bir yüzyılın sonunda, insan haklarının korunabilmesi-ne ilişkin olarak kendi deneyimlerimizden öğrenilebilecek ve yapılabilecek bazı şeyler vardır: bunların başında mevcut ana insan hakları belgelerini daha açık kavramlara ve 50 yıllık deneyimlerimize dayanarak gözden geçirmek ve taşıdıkları çelişkilerden şu anda olabildiğince arındırmaktır; öyle ki insan hakları eğitimi daha verimli yapılabilsin, öyle ki aynı temel hakların farklı gerçek koşullardaki farklı gerektirdikleri görülebilsin ve yasalar tek tek durumlara uygulanırken Aristoteles'in *epieikeia* (*equity*, hakkaniyet) dediği, bugün de *ombudsman* kurumunun temelinde bulunan ilkeyle düzeltilmek istenen haksızlıklar azalabilsin ve insan haklarına ters düşmeyen kararlar daha çok alınabilsin.

İnsan haklarının tam korunmasını sağlamak mümkün görünmüyorsa da, insan hakları belgelerini amaçlarına daha uygun hale getirmek, böylece de onlardan kaynaklanan kimi sorunları gidermek, bana yalnızca olanaklı görünmüyor, aynı zamanda etik kaygıların göz ardı edilmediği yeni bir dünya düzeni için son derece gerekli de görünüyor.***

*** Bu yazı, 'Human Rights Instruments Questioned in the Light of Idea of Human Rights' başlığıyla 'The Idea and Documents of Human Rights' (Ankara, 1995) adlı kitapta yayınlanmıştır.